
DINAMIKA UNDANG-UNDANG TANAH ADAT DI NEGERI SEMBILAN: KAJIAN PERKEMBANGAN DAN ISU UNDANG-UNDANG

Hendun Abd Rahman Shah¹; Adzidah Yaakob; Suraiya Osman; Abidah Abd Ghafar; Norfadhilah Mohd Ali; Farah Salwani Muda; Dina Imam Supaat; Syahirah Abdul Shukor; Arif Fahmi Md Yusof; dan Normala Basir

Fakulti Syariah & Undang-Undang, Universiti Sains Islam Malaysia, (USIM)

Abstrak

Adat Perpatih yang menjuraikan keturunan nasab sebelah ibu merupakan pegangan utama dalam struktur pentadbiran tanah adat di Negeri Sembilan. Kertas kerja ini bertujuan untuk mengkaji sejarah perkembangan undang-undang tanah adat di Negeri Sembilan khasnya yang keseluruhannya diadaptasi daripada perbilangan adat. Tumpuan utama dalam perbincangan kertas kerja ini merangkumi undang-undang yang berkaitan dengan sistem tanah Adat Perpatih seperti perlembagaan, Kanun Tanah Negara, Enakmen Pemegangan Tanah Adat dan juga Akta Pengambilan Tanah. Kajian yang dibuat adalah berdasarkan penyelidikan kepustakaan dan juga hasil temubual dengan beberapa individu yang terlibat secara langsung dengan tanah adat. Konklusi kertas kerja ini menggariskan pemahaman berkenaan perkembangan dan isu perundangan berkaitan tanah adat di Negeri Sembilan sejak zaman penjajahan hingga ke hari ini. Adat perpatih which is based on matrilineal lineage forms the main structure of the administration of customary land in Negeri Sembilan. This paper aims to study the development of customary land law in particular the state of Negeri Sembilan, which is generally derived from customary sayings/idioms (perbilangan adat). The main focus of discussion in this paper comprises of the laws relating to customary land law in Adat Perpatih such as the Federal Constitution, National Land Code, Customary Tenure Enactment and the Land Acquisition Act. This study applies library based research and interview of relevant key individuals who are directly involved in customary land law. It concludes with a developed understanding on the evolution and legal issues pertaining to customary land in Negeri Sembilan since the colonial era until the present day.

Kata Kunci: Adat perpatih, tanah adat, sejarah undang-undang, undang-undang tanah.

Pengenalan

Sejarah di Tanah Melayu menunjukkan bahawa adat dan budaya masyarakat Melayu setempat telah mempengaruhi pelaksanaan undang-undang dalam berbagai aspek pentadbiran dan pengurusan termasuklah pemilikan dan perwarisan tanah. Terdapat dua jenis adat yang menjadi amalan masyarakat iaitu Adat Temenggong dan Adat Perpatih. Adat Temenggong merupakan adat yang menjadi amalan di kebanyakan tempat di Semenanjung Malaysia. Manakala, Adat Perpatih merupakan amalan turun temurun yang telah diamalkan oleh masyarakat Negeri Sembilan dan sebahagian dari masyarakat bersempadan dengan Melaka seperti di Naning (Makiah & Jamaliah, 2012). Walaupun

¹ hendun@usim.edu.my

dikatakan Negeri Sembilan mengamalkan Adat Perpatih, tetapi sebenarnya ianya hanya menjadi amalan di daerah-daerah tertentu sahaja seperti Jelevu, Jempol, Kuala Pilah dan Rembau. Daerah yang berdekatan dengan persisir pantai seperti Port Dickson merupakan daerah yang mengamalkan adat Temenggong (Lembaga Muzium N.Sembilan,2009). Ini bertepatan dengan pantun Melayu;

*Kalau jagung kulitnya putih,
Tidak berbunga masa berbuah,
Di laut Temenggong di darat Perpatih,
Adat berpunca kitab Allah.*(Siti Sarah Nadiah Aziz,2014)

Dari segi bahasa adat boleh ditakrifkan sebagai satu bidang yang luas meliputi cara hidup dan budaya dalam kegiatan sosial, ekonomi, politik dan kepercayaan beragama (Wan Abdul Kadir, 2000). Adat seperti yang ditakrifkan dalam Kamus Dewan pula bermaksud peraturan yang sudah diamalkan turun-temurun (sejak dahulukala) di dalam sesuatu masyarakat (sehingga merupakan hukum dan peraturan yang harus dipatuhi) (Pusat Rujukan Persuratan Melayu PRPM DBP, 27 Ogos 2015). Berdasarkan takrifan ini, dapat disimpulkan bahawa adat yang dimaksudkan disini bukan sahaja merujuk kepada budaya bangsa tetapi ianya meliputi segala aspek kehidupan yang menjadi undang-undang yang perlu dipatuhi. Semenjak wujudnya tamadun Melayu di Nusantara, adat telah diamalkan sebagai panduan dalam masyarakat. Bagi orang Melayu, nilai adat itu sangat penting. Ianya dipraktikkan dan menjadi tradisi budaya yang diperturunkan daripada satu generasi kepada generasi seterusnya, secara lisan. Tidak dinafikan bahawa kedatangan ajaran Islam telah memberi impak pada amalan adat setempat. Hal ini dapat dilihat melalui penggunaan perbilangan adat dalam penulisan sastera Melayu yang menunjukkan pengaruh ajaran agama Islam dalam adat seperti dalam perbilangan '*Adat bersendikan hukum, Hukum bersendikan syarak, Syarak mengata adat menurut*'.

Menurut Shamsul Amri Baharuddin dalam siri buku Syarahan Negeri Sembilan, era penjajahan barat telah menyaksikan gelombang perkembangan dan perubahan adat yang ketara terutamanya berkaitan dengan Tanah Adat di Negeri Sembilan. Hooker menyatakan bahawa pihak British ketika zaman penjajahannya telah mengakui bahawa Adat Perpatih di Negeri Sembilan mempunyai institusi yang tersusun dan unik. Namun begitu, atas alasan pembangunan ekonomi ketika itu, pentadbiran British di Tanah Melayu telah masuk campur di dalam hal ehwal adat terutamanya dalam hal pentadbiran tanah yang sekaligus telah membawa gelombang perubahan kepada pentadbiran Tanah Adat (Nadzan,1997; Azwan,n.a). Tidak dinafikan, isu tanah adat sehingga sekarang terus mendapat perhatian masyarakat. Perbilangan Adat negeri ini telah menggariskan aturan terutamanya bagi pemilikan, perwarisan dan permasalahan berkaitan tanah secara sistematik dengan mengekalkan hubungan kekeluargaan yang padu dalam masyarakat. Kertas kerja ini akan membincangkan secara lebih mendalam mengenai sejarah perkembangan undang-undang tanah adat di Negeri Sembilan yang telah diadaptasi daripada perbilangan adat yang sangat simbolik dalam menerangkan prinsip undang-undang dan peraturan masyarakat setempat (Azwan,n.a).

Kepentingan Perbilangan Adat Perpatih dalam Perkembangan undang-undang di Negeri Sembilan

Secara dasarnya, adat perpatih merupakan satu amalan masyarakat yang berteraskan kepada peraturan hidup bermasyarakat dalam pelbagai aspek seperti politik, ekonomi, undang-undang dan organisasi (Makiah & Jamaliah,2012).Menariknya, amalan Adat Perpatih terletak pada pemaktuban dan cara penyampaian aturan hidup harian masyarakat melalui falsafah, kata-kata ringkas yang jelas, tepat serta utuh maknanya. Menurut Zaaba, perbilangan adat ini dilafazkan seperti orang membilang dalam ungkapan-ungkapan puitis (Dokumentasi hari puisi nasional 2011).Oleh yang demikian, tidak dapat disangkal lagi bahawa perbilangan ini adalah nadi kepada pelaksanaan Adat Perpatih. Sebagai contoh perbilangan '*biar mati anak, jangan mati adat*' telah meletakkan prinsip keadilan sebagai asas undang-undang yang tidak boleh dihalang oleh hubungan persaudaraan, martabat kedudukan atau kepentingan peribadi. Namun begitu, pegangan yang kuat pada adat ini telah disalah erti oleh masyarakat luar kerana

mereka membaca perbilangan adat ini tanpa memahami maksud tersirat yang sebenar. Norhalim Hj Ibrahim dalam mengupas isu ini menyatakan bahawa perbilangan adat ini sangat bertetapan dengan prinsip undang-undang dan keadilan sama seperti kehendak undang-undang biasa (Norhalim, 2005). Berikut adalah contoh perbilangan yang menekankan maksud perbilangan 'biar mati anak, jangan mati adat.'

*Biar mati anak, jangan mati adat,
Tiba di batang, batang tumbang,
Tiba di dahan, dahan tumbang,
Tiba di urat, urat lembang.*

*Ibarat limau masam sebelah,
Perahu karam sekerat,
Tiba dimata dipicingkan,
Tiba diperut dikempiskan.*

Menurut Norhalim kedua-dua rangkap perbilangan di atas menunjukkan prinsip kesaksamaan dan keadilan yang di amalkan dalam masyarakat beradat (Norhalim, 2005). Setiap keputusan atau hukuman harus adil tanpa mengira pertalian darah, kerana hukum adat amat melarang penghakiman yang tidak adil dan pemimpin yang berat sebelah. Bahkan dalam konteks kepemimpinan, perbilangan adat juga menekankan ciri-ciri pemimpin yang ideal dan berketrampilan.

*Menurut alur nan lurus,
Menempuh jalan nan pasar,
Memelihara harta pusaka,
Kusut nan menyelesaikan,
Keruh nan menjernihkan.*

*Lupa nan mengingatkan,
Panjang nan memendekkan,
Senteng nan memanjangkan.*

Selain dari salah faham masyarakat tentang perbilangan yang dibincangkan di atas, terdapat juga persepsi masyarakat yang sering mengaitkan Adat Perpatih dengan amalan yang melebihi kaum wanita terutamanya dalam konteks perwarisan tanah adat. Malah ada yang beranggapan bahawa kaum lelaki dalam masyarakat beradat ini telah dinafikan haknya sama sekali. Makiah semasa membincangkan kedudukan orang lelaki dalam perwarisan tanah adat mencadangkan agar pandangan demikian perlu diharmonikan dengan satu bentuk pemahaman yang benar-benar jitu yang bukan sahaja melihat sesuatu perkara dari luarannya sahaja, tetapi perlu diamati dari sudut tujuan dan hikmahnya (Makiah & Jamaliah, 2012). Ini adalah penting kerana salah tafsir atau salah faham maksud perbilangan boleh memberi impak yang buruk kepada Adat yang telah diwarisi sekian lama ini.

Dinamika Tanah Adat dalam Pentadbiran dan Perundangan

Peraturan tanah adat di daerah tertentu Negeri Sembilan yang mengamalkan adat perpatih ditadbir mengikut peraturan adat yang telah dipertahankan sekian lama yang bermula daripada pentadbiran informal melalui kata-kata perbilangan, pepatah dan sebagainya. Semasa era kolonial peruntukan institusi informal menjelaskan bahawa tujuan pengusahaan tanah pusaka itu sendiri adalah untuk memberi asas ekonomi keluarga sahaja. Adat ini sebenarnya memastikan setiap isi rumah mempunyai halaman, sawah, ladang (getah) dan dusun buah-buahan walaupun dalam keluasan yang terhad dan terpencil (Azima, 2009). Sistem Tanah Adat ini membahagikan tanah kepada tiga kategori iaitu tanah pusaka, tanah carian bujang dan tanah carian suami isteri. Dalam isu tanah pesaka, peraturan tanah adat

sememangnya meletakkan wanita dalam sesuatu suku sebagai pewaris kepada pemilikan tanah adat. Walaupun demikian, tanah ini masih dianggap sebagai milik suku berkenaan dan bukan hak milik mutlak individu. Kepercayaan yang diberikan kepada wanita untuk menyatukan ahli keluarga dan menjaga warisan tanah pusaka disebut dalam perbilangan berikut;

Ibu Soko

Tiang seri rumah pesaka

Pusat jala kumpulan tali

Semarak dalam kampung

Hiasan dalam negeri

Perlu ditekankan disini, hak waris lelaki dalam adat perpatih sebenarnya tidak dinafikan. Ini adalah kerana hak perwarisan tadi bukan hak mutlak waris perempuan tersebut. Menurut Nadzan, seorang lelaki adat yang ideal mampu berdikari dan tidak mengharapkan pergantungan kepada pusaka ibunya. Pada dasarnya, sifat berdikari seorang lelaki yang boleh mencari dan mengusahakan harta sendiri menjadi satu faktor yang menyebabkan pewarisan tanah adat diberikan kepada waris perempuan. Namun begitu, mereka masih boleh mengusahakan dan makan dari hasil tanah adat tersebut. Lebih menarik lagi, dalam keadaan tertentu hak lelaki untuk menjadi penghuni sepanjang hayat (*life occupant*) kepada tanah adat juga diiktiraf. Ini membawa maksud bahawa, waris lelaki samada yang terdiri dari anak lelaki ataupun saudara lelaki seibu sebapa boleh didaftarkan di dalam geran sebagai penghuni sepanjang hayat disamping waris wanita yang hidup didaftar sebagai pemilik harta tanah adat tersebut. Ini adalah kerana, adat melarang waris lelaki mewarisi tanah pusaka tetapi adat tidak melarang waris lelaki mengambil hasil dari tanah tersebut. Seperti dalam perbilangan;

Terbit pesaka kepada saka,

Si lelaki menyandang pesaka

Si perempuan yang punya pesaka

Orang semenda yang membela.

Maksud saka dalam perbilangan di atas adalah ‘menghitung keturunan sebelah perempuan.’ (Nadzan, n.a). Masyarakat adat menitikberatkan kepentingan waris perempuan kerana perempuan dikatakan sebagai ‘kunci maruah’ kepada suku (Nadzan, n.a). Kedudukan istimewa untuk mewarisi tanah ini diberikan oleh peraturan tanah kepada pewaris perempuan kerana merekalah yang melahirkan dan mendidik generasi dalam suku dan sewajarnya mereka diberi perlindungan. Tanah pusaka yang diwarisi melalui peraturan adat ini adalah sebagai jaminan hidup untuk mereka khasnya jika mereka sudah tidak ada tempat bergantung. Selain tanah pusaka adat ini, kaum lelaki atau wanita boleh juga memiliki tanah carian bujang semasa mereka belum berkahwin ataupun tanah carian suami isteri jika mereka telah berkahwin melalui penerokaan semasa perkongsian hidup mereka. Walaubagaimanapun, tanah berkenaan boleh menjadi tanah pusaka adat sekiranya ia di wariskan kepada anak perempuan dalam sesuatu suku. Konsep hak milik untuk tanah carian bujang dan carian laki bini adalah berbeza dengan tanah pusaka. Ini adalah kerana dalam kedua-dua jenis tanah ini, individu bebas membuat pertukaran hak milik melalui penjualan dan sebagainya. Tetapi bagi tanah pusaka adat waris perempuan tidak boleh memindahkan hak miliknya, menjual atau menggadai harta berkenaan melainkan dengan persetujuan ketua adat dan waris-waris yang berhak ke atas harta berkenaan. Sekiranya pihak-pihak bersetuju untuk menjual tanah ini misalnya; ia mesti lah dibuat atas sebab-sebab seperti keperluan untuk menguruskan kematian, keperluan untuk menunaikan haji ke Mekah, keperluan untuk menjaga maruah seperti memperbaiki rumah pusaka yang telah runtuh dan menguruskan perkahwinan anak perempuan yang telah lanjut umur dan keperluan membayar denda bagi kesalahan besar yang telah dilakukan waris lelaki (Nadzan, 1992). Perwarisan ini adalah berasaskan prinsip kesamarataan. Jika hanya seorang sahaja waris yang berhak, maka beliau akan mewarisi keseluruhan harta tersebut. Namun begitu, sekiranya waris perempuan lebih dari seorang, tanah tersebut akan dibahagikan samarata. Pentadbiran tanah adat ini telah melalui satu evolusi dan perkembangan disebabkan sistem pentadbiran yang berubah sejak pemerintahan dan pentadbiran British lagi. Pada awal pemerintahan British, urusan pembahagian dan perwarisan harta mengikut amalan adat selalu diberi perhatian. Walaupun dilihat pada dasarnya British

sentiasa memberi perhatian terhadap peraturan adat semasa mereka memperkenalkan sistem pentadbiran tanah yang baru, pengenalan *Torrens System* dalam pentadbiran dan perundangan tanah di Tanah Melayu sedikit sebanyak telah menjejaskan konsep hakmilik yang telah diamalkan selama ini oleh sistem adat (Nadzan, 1992). *Torrens System* telah memperkenalkan konsep hakmilik individu yang tidak selari dengan amalan sistem Tanah Adat. Selain isu hak milik, isu-isu perundangan yang lain seperti kedudukan Tanah Rezab Melayu, pengambilan tanah oleh kerajaan telah memberi kesan sedikit sebanyak kepada kedudukan tanah adat di Negeri Sembilan.

Perlembagaan Persekutuan dan Negeri (Federal Constitution and State Constitution)

Kedudukan Tanah Adat telah diiktiraf dalam Perlembagaan Persekutuan melalui Perkara 90 yang menggariskan peruntukan khusus berkenaan pengiktirafan yang diberikan terhadap perundangan Tanah Adat yang mengatasi peruntukan perundangan yang lain khususnya urusan berkaitan dengan tanah. Fasal (1) Perkara 90 Perlembagaan Persekutuan menyatakan:

(1) Tiada apa-apa jua dalam Perlembagaan ini boleh menyentuh kesahan apa-apa sekatan yang dikenakan oleh undang-undang ke atas pemindahan hakmilik atau pemajakan tanah adat di Negeri Sembilan atau Negeri Melaka, atau pemindahan hakmilik atau pemajakan apa-apa kepentingan mengenai tanah itu.

Selain itu, menurut tafsiran terma undang-undang dalam Perkara 160 Perlembagaan Persekutuan, adat adalah termasuk dalam tafsiran tersebut.² Manakala dalam Fasal 16³ Undang-undang Tubuh Kerajaan Negeri Sembilan 1959 (*Constitution of the State of Negeri Sembilan*), jelas menyebut berkenaan peranan Dewan Keadilan dan Undang sebagai sumber rujukan dan juga berperanan dalam memberi nasihat kepada Menteri Besar berkenaan perkara yang melibatkan adat di Negeri Sembilan. Fasal 32⁴ menyatakan peruntukan khusus pemakaian adat dan kelaziman serta peruntukan perlembagaan negeri yang diamalkan atau dipraktiskan pada masa terdahulu selagimana ia tidak bercanggah dengan peruntukan perlembagaan negeri. Oleh itu, jelaslah bahawa tanah adat yang tertakluk kepada perundangan Adat Perpatih di Negeri Sembilan ini adalah terpelihara dengan wujudnya beberapa peruntukan dalam perlembagaan Persekutuan dan juga perlembagaan negeri. Peruntukan ini juga mencerminkan bahawa Tanah Adat yang sedia ada perlulah ditadbir urus dengan baik dan sistematik supaya rasional kewujudan Tanah Adat tersebut dapat dikekalkan dan kelebihannya dapat dinikmati oleh berbilang generasi. Kecairan pengamal Adat Perpatih yang berlaku kesan daripada perkembangan sejarah sosial dan politik Negeri Sembilan (Agus & Zulkifli, 2003) juga mampu dipertahankan daripada terus kecairan sekiranya kandungan isi perlembagaan negeri dan persekutuan cakna diminda pentadbir dan juga masyarakat.

Kanun Tanah Negara 1965 (National Land Code 1965)

Kanun Tanah Negara (KTN) melalui seksyen 4 memperuntukkan kedudukan undang-undang tanah adat sebagai satu perundangan yang berkuatkuasa berhubungan dengan pemegangan secara adat dan Kanun Tanah Negara tidak boleh menyentuh peruntukan-peruntukan berkenaan tanah adat tersebut. Seksyen 340 dalam KTN juga menyatakan kepentingan pendaftaran ke atas hakmilik atau kepentingan yang

² Perkara 160: "Undang-undang" termasuklah undang-undang bertulis, common law setakat yang berkuat kuasa di dalam Persekutuan atau mana-mana bahagiannya, dan apa-apa adat atau kelaziman yang mempunyai kuat kuasa undang-undang di dalam Persekutuan atau mana-mana bahagiannya;

³ Fasal 16: Dewan Keadilan dan Undang: *There shall be a Dewan Keadilan dan Undang to be called in English : The Council of the Yang di-Pertuan Besar and the Ruling Chiefs', hereinafter referred to as the Dewan to advise on questions relating to Malay Custom in any part of the State ...*

⁴ Fasal 32: "...this Part shall not affect the ancient constitution and ancient custom of the State of Negeri Sembilan but such ancient constitution and ancient custom, where not inconsistent with this Part, shall continue as heretofore."

tidak boleh disangkal kecuali dalam beberapa situasi. Justeru, jelaslah di sini melalui peruntukan ini pemegang Tanah Adat adalah tertakluk di bawah peruntukan ini selagi mana tidak tertera perkataan “Customary Land” dalam sesuatu hak milik.

Di Negeri Sembilan, Enakmen Pemegangan Tanah merupakan statut yang mengiktiraf pemakaian adat ke atas hak milik yang tertera perkataan “*Customary Land*”. Walau bagaimanapun, hak milik yang tidak terdapat catitan “*Customary Land*” juga adalah tertakluk kepada pemakaian peraturan adat. Sejarah menunjukkan pengaruh pentadbiran British telah memperkenalkan beberapa sistem perundangan tanah dari semasa ke semasa ke arah mewujudkan satu perundangan tanah yang lengkap. Perkembangan ekonomi British, tanggungjawab melindungi orang Melayu berkaitan agama dan adat adalah antara perkara yang dititikberatkan oleh pentadbir British dalam menguatkuasakan undang-undang berkaitan tanah contohnya dalam penetapan cukai tanah (A.Samad et al., 1994). Manakala bagi aspek pembahagian harta dan pewarisan para pentadbir British diingatkan supaya mengambil kira agama dan adat istiadat orang Melayu. Sebagai contoh, bagi tanah yang bukan kepunyaan masyarakat Adat Perpatih adalah berdasarkan hukum faraid atau adat masyarakat tersebut, manakala tanah masyarakat Adat Perpatih adalah mengikut hukum-hukum adat dan ada pula yang mengikut faraid (A.Samad et al., 1994). Justeru, ianya sedikit sebanyak membantu dalam mengekalkan kedudukan tanah adat di Negeri Sembilan. Pada tahun 1889, W.E. Maxwell yang merupakan Residen British Negeri Selangor telah memperkenalkan “*Torrens System*” dalam pentadbiran tanah di Negeri-negeri Selat, Selangor dan Perak. Sistem yang dipraktikkan di Australia ini telah mempengaruhi pentadbiran dan perundangan tanah daerah Kuala Pilah di Negeri Sembilan. Sistem tersebut mementingkan pendaftaran hak milik tanah demi mengelakkan unsur penipuan atau pemalsuan hak milik (A.Samad Idris et al., 1994). Melalui sistem tersebut tanah kepunyaan orang Melayu dan tanah yang tertakluk kepada sistem pentadbiran tradisional atau adat dicatit sebagai “*Customary Land*.” Justeru, pada waktu itu sistem ini dilihat sekurang-kurangnya berupaya untuk mengawal tanah-tanah orang Melayu yang bukan tertakluk kepada adat dari berpindah milik kepada orang bukan Melayu. Manakala bagi tanah berkaitan adat pula adalah lebih bertujuan untuk mengawal perpindahan hak milik kepada bukan suku di samping kepada bukan Melayu. Sistem tersebut juga dikatakan masih mengekalkan beberapa aspek sistem pentadbiran tanah adat yang sah dalam konteks undang-undang moden (A.Samad et al. 1994). Terdapat konflik interpretasi undang-undang daripada catitan perkataan “*Customary Law*” dalam hak milik atau kepentingan berbangkit daripada *Torrens System*. Konflik tersebut dapat dilihat daripada beberapa kes yang telah diputuskan. Dalam kes *Anyam v Intan*, (MLJ, 1948-49) isu yang diketengahkan adalah berkaitan perkataan “*Customary Land*” yang tidak tercatat dalam hak milik tanah. Mahkamah dalam penghakimannya menyebut bahawa ketiadaan catitan perkataan “*Customary Land*” pada hak milik tersebut adalah dalam pengetahuan atau kebenaran nenek moyang. (David, 1975) berpendapat bahawa berkemungkinan Pegawai Pentadbir Tanah telah tertinggal untuk memasukkan perkataan “*Customary Land*” tersebut ataupun tiada sebarang inisiatif di pihak Pentadbir Tanah untuk menarafkan hak milik tersebut sebagai Tanah Adat. Hal ini adalah tertakluk di bawah seksyen 4 Enakmen Pemegangan Tanah yang memperuntukkan bahawa penarafan Tanah Adat hanya bergantung kepada inisiatif pengutip hasil dan tiada sebarang peruntukan berkenaan tanggungjawab untuk penarafan tersebut (David, 1975). Walau bagaimanapun dalam kes *Hindun binti Mat Zain, Haji Ismail bin Musa*, (FMSLR, 1937) hakim enggan menghakimi konflik yang timbul dengan menggunakan tanah adat kerana tanah yang dipertikai tidak didaftarkan sebagai “*Customary Land*.” Hakim Mudie dalam kes *Kutai v Taensah* (FMSLR, 1933-34) pula juga tidak mengikut peraturan adat walaupun harta yang dipertikaikan adalah harta carian suami isteri. Hakim Cussen dalam *Re Haji Mansor Dec* (FMSLR, 1939) berpendapat bahawa sesuatu undang-undang tanah adat tidak boleh sewenang-wenangnya dihapuskan oleh mana-mana undang-undang bertulis melainkan melalui pernyataan yang jelas ataupun tersirat. Beliau juga membuat perbandingan antara undang-undang statut Inggeris dengan Common Law yang mana kedudukan Common Law itu tidak boleh diatasi oleh undang-undang statut yang mana Common Law itu sendiri adalah berasaskan adat dan amalan. Selain itu, isu penarafan Tanah Adat juga timbul di sesetengah tempat yang kelihatan kuat berpegang kepada adat tetapi sangat sedikit antara mereka yang mempunyai pengetahuan akan bentuk perlindungan yang diperuntukkan oleh statut walaupun tanah yang dihuni merupakan tanah pusaka yang diwariskan oleh nenek moyang terdahulu. Dalam situasi yang lain,

kebanyakan pemegang tanah adat tidak mahu menarafkan tanah sebagai tanah adat disebabkan kekangan yang wujud dalam peraturan adat (David, 1975). Dalam kes *Haji Hussain v. Maheran* (FMSLR, 1941) mengetengahkan dilema yang seorang pewaris tanah adat yang mana tanah tersebut merupakan ladang getah dan pewaris tersebut tidak mahu ladang tersebut ditarafkan sebagai harta nenek moyang disebabkan tidak mahu tertakluk dengan sekatan adat (FMSLR, 1941). Sekatan yang digunakan oleh adat dalam urusan berkenaan tanah tidak boleh disamakan dengan urusan pemegangan tanah di bawah mana-mana perundangan tanah ataupun prinsip Torrens yang mementingkan pendaftaran hak milik tanah. Sehubungan itu, walaupun sesuatu hak milik itu tidak ditarafkan sebagai *Customary Land* tetapi ianya tetap tertakluk di bawah pemakaian adat masing-masing yang di luar peruntukan Enakmen Pemegangan Tanah (David, 1975).

Enakmen Rizab Melayu (Malay Reservation Enactment)

Undang-undang Tanah Rizab Melayu mula diperkenalkan pada 1 Januari 1914 dan dikuatkuasakan di Negeri-negeri Melayu Bersekutu. Setelah melalui proses pemansuhan dan semakan pada tahun 1935, Enakmen Rizab Melayu (ERM) tersebut telah disemak dan diterbitkan semula sebagai ERM (NMB Bab 142) dan digunakan hingga ke hari ini. Pada masa ini, terdapat negeri yang menggunakan ERM seperti di Perak, Selangor, Negeri Sembilan, Pahang, Kelantan, Kedah, Perlis, Johor dan Terengganu (ERM, 2015). Matlamat ERM adalah mengekalkan tanah-tanah kepunyaan Melayu yang akan dikuasai oleh orang Melayu sepanjang zaman dan berobjektifkan untuk menyekat tanah kerajaan di dalam kawasan Rizab Melayu daripada dilupuskan dengan apa cara juapun kepada bukan Melayu, menyekat tanah Pegangan Melayu atau tanah Rizab Melayu daripada dibuat apa-apa urusan perniagaan (*private dealings*) di antara Melayu dan bukan Melayu. Justeru, mana-mana kawasan yang telah diisytiharkan sebagai Rizab Melayu hendaklah kekal sebagai Rizab Melayu melainkan ianya diisytiharkan dan diwartakan sebagai batal oleh pihak yang berkenaan (ERM, 2015). Seperti yang disebut di atas, Negeri Sembilan merupakan antara negeri yang menggunakan ERM yang juga terpakai kepada tanah adat. Oleh itu, kesemua tanah-tanah yang telah dicatit perkataan "*Customary Land*" telah diwartakan sebagai tanah rizab Melayu. Walau bagaimanapun, tanah rizab Melayu tidak semestinya dicatit perkataan "*Customary Law*" dalam hak milik keluarannya atau buku daftar hakmilik (Sulaiman Kadimi, 2015). Dari segi pemakaiannya, sekiranya terdapat peruntukan adat yang bertentangan dengan peruntukan undang-undang tanah yang berkaitan, undang-undang adat akan mengatasi kesemua peruntukan undang-undang yang lain. Perkara ini telah termaktub dalam perlembagaan persekutuan dan negeri seperti yang dibincangkan sebelum ini.

Ordinan (Penyelesaian) Harta Pusaka Kecil (The Small Estates (Distribution) Ordinance 1955 No.34)

Ordinan ini adalah bertujuan untuk menyelesaikan permasalahan harta pusaka yang nilainya adalah tidak melebihi RM5,000. Walau bagaimanapun, di bawah seksyen 22 Ordinan ini, kesemua harta kepunyaan masyarakat Adat Perpatih walau pun lebih daripada RM5,000 adalah tertakluk kepada Ordinan ini dan pemungut hasil tanah adalah bertanggungjawab melaksanakan pengadilan tersebut. Seksyen 24 pula memberi kuasa kepada pemungut hasil tanah untuk menyelesaikan permasalahan dengan menggunakan peraturan adat seperti perkara-perkara berkenaan harta carian, harta dapatan, harta pembawa dan penentuan terhadap anak angkat (A.Samad et al., 1994). Ordinan ini merupakan undang-undang yang terakhir digubal oleh pihak pentadbir tanah British dan tiada ordinan khusus yang dibuat untuk pentadbiran tanah pusaka Adat Lingkungan. Perkara ini berlaku disebabkan kecacatan pengetahuan pihak pentadbir tanah British berkenaan pegangan dan peraturan adat tersebut (A.Samad et al., 1994).

Enakmen Pemegangan Tanah Adat

Enakmen pemegangan Tanah Adat 1909 telah mengalami beberapa fasa pindaan pada tahun 1930, 1932, 1934 dan tahun 1936. Pada tahun 1926, ia diganti dengan *Customary Tenure Enactment 1936*.

Satu kajian menyeluruh telah dibuat dan hasilnya ialah satu statut yang dipanggil *Customary Tenure Enactment Chapter 215 of the Revised Laws of the FMS 1936* atau yang dikenali pada masa sekarang dengan nama Enakmen Pemegangan Adat Bab 215. Pada tahun 1960, serentak dengan pindaan ketiga ke atas Enakmen Pemegangan Adat Bab 215, telah dibuat undang-undang yang khusus bagi tanah-tanah kepunyaan masyarakat 'Adat Lengkongan' yang dikenali sebagai Enakmen Pemegangan Adat (Tanah Lengkongan) tahun 1960. Perkembangan ekonomi dan pembangunan yang berlaku memberi kesan kepada tanah adat. Sehingga tahun 1912 sesiapa sahaja tanpa mengira negara asal dan bangsa boleh membeli mana-mana lot di bawah hakmilik statutori di Negeri Sembilan. Permintaan terhadap perladangan getah juga telah memberi kesan secara tidak langsung kepada pemilikan tanah adat. Penduduk tempatan semakin ramai terlibat dengan perladangan getah sebagai pekebun kecil seterusnya menyebabkan permintaan dan nilai terhadap tanah semakin meningkat. Penduduk telah meluaskan kawasan ladang getah mereka sehingga ke persempadanan kampung dan akdangkala mahu membeli kawasan yang tersepit milik penduduk kampung. Selain itu, kerajaan British memberi galakan kepada bekas pegawai mereka untuk membuka ladang getah dengan kemudahan tanah dan pinjaman kewangan (Nadzan, 1997 ; Taylor 1948). Situasi ini seterusnya menimbulkan dua gejala. Pemilik tanah pusaka berkemungkinan tertarik kepada tawaran yang tinggi dan menjual tanah mereka dengan membelakangkan adat dan lebih banyak tanah akan terlepas dari pemegangan petani Melayu. Kawasan hutan di pinggir kampung telah bertukar menjadi ladang getah. Tanah yang dibuka untuk penduduk kampung semakin lama semakin berkurangan. Tugas utama Pegawai-pegawai Tanah adalah untuk mengekalkan pemilikan tanah penduduk tempatan yang sedia ada dalam Daftar Mukim. Sementara undang-undang yang sedia ada tidak lengkap untuk menangani gejala sedemikian sama ada melindungi pemodal tanah yang jahil tentang sekatan hukum adat atau atau bagi menjaga kepentingan harta suku.

Winstedt dalam Memorandumnya menulis;

'In many time I did all I could to preserve the adat, tiresome as it was, because with no Malay Reservations Enactment, it was the only way to keep the Malay from selling his land to foreigners, Indians and Chinese.'

Oleh yang demikian, undang-undang khas perlu digubal bagi mengatasi dua gejala yang tersebut di atas. Pada tahun 1909 Majlis negeri telah memperkenalkan undang-undang khas bagi pemilikan tanah adat (Azwan et al, n.a ; Nadzan, 1997; Taylor, E.N. 1948; Nadzan et al, 2010).

Enakmen Tanah Adat (Customary Tenure Enactment) 1909

Konsep tanah pusaka mula diakui oleh kerajaan British pada tahun 1909 dengan penggubalan Enakmen Tanah Adat 1909 (*CTE1909*). Hal ini kerana tiadanya peruntukan khusus untuk tanah adat dalam undang-undang tanah sebelumnya. Enakmen ini digubal bagi menghalang penjualan tanah pusaka kepada orang yang berlainan suku dan kepada bangsa lain. Objektif Enakmen ini seperti yang dinyatakan dalam mukadimah (*preamble*) adalah 'untuk mengekalkan hukum adat ke atas tanah tertentu'.⁵ Ia boleh diterjemahkan sebagai memberi perlindungan undang-undang ke atas tanah pusaka pemilikan anggota suku. Oleh yang demikian, hakmilik pemilik tanah yang terdaftar kekal tertakluk kepada hukum adat. Seksyen 3 telah memperuntukkan peruntukan yang memastikan pemilik tidak melaksanakan sebarang urusan yang bertentangan dengan adat. Ini menunjukkan bahawa Enakmen dianggap memberi pengiktirafan berkanun ke atas penguatkuasaan hukum adat (Azwan et al, n.a ; Nordin Selat. 1976; David. 1975). Selain itu, di bawah enakmen ini urusan tanah mestilah mendapat persetujuan Lembaga suku yang berkaitan dan transaksi tersebut dilakukan di hadapan Lembaga dan Pemungut, serta disahkan oleh Pemungut bahawa prosiding transaksi memenuhi keperluan yang ditetapkan oleh Enakmen (*CTE 1909*). Enakmen menjelaskan lagi transaksi tanah adat penjualan atau gadaian dengan pihak luar tidak boleh dilakukan tanpa terlebih dahulu ditawarkan kepada anggota suku dalam Mukim yang berkaitan dengan mengeluarkan sebulan notis dalam mukim di mana tanah itu

⁵ Pada asalnya terbatas kepada daerah pentadbiran Kuala Pilah dan Tampin.

terletak (CTE 1909). Walaubagaimanapun, Enakmen tidak sepenuhnya melarang transaksi dengan pihak luar (CTE 1909). Kegagalan anggota suku menerima tawaran tersebut, tanah yang tertakluk kepada hukum adat boleh dijual atau gadai kepada pihak luar. Setelah segala syarat dipenuhi dan tanah telah dipindahmilik kepada pihak luar, tanah tersebut tidak lagi tertakluk kepada hukum adat (CTE 1909). Peruntukan ini adalah bertujuan untuk menjaga kepentingan pihak luar. Kewujudan Enakmen 1909 telah menonjolkan undang-undang adat lebih bersistematik namun mempunyai beberapa kelemahan. Semangat kesukuan dalam Adat Perpatih yang memastikan tanah tidak boleh dimiliki oleh individu selain daripada masyarakat adat mulai longgar dalam Enakmen 1909. Walaupun tujuan British adalah untuk memudahkan urusan tanah adat yang tidak bertuan, namun keterbukaan ini sedikit sebanyak telah mengubah struktur peraturan adat yang sebenar (Azwan et al,n.a).

Enakmen Tanah Adat Bab 215 (Customary Tenure Enactment Cap 215)

Enakmen ini juga dikenali sebagai Enakmen Pemegangan Adat bab 215. Enakmen 1909 telah dimansuhkan dan diganti dengan Enakmen 1926. Pemansuhan disebabkan oleh tiga perkara utama. Pertama, Enakmen 1909 dianggap tidak begitu lengkap dan sering menimbulkan kesulitan dalam penguatkuasaannya. Kedua, pada tahun 1913, Negeri-negeri Melayu Bersekutu telah mengenalkan Enakmen Simpanan Melayu (*Malay Reservations Enactment*) yang bertujuan memberi kuasa kepada kerajaan mewartakan kawasan tertentu sebagai tanah simpanan bagi orang Melayu. Enakmen Tanah Adat 1909 tidak melindungi tanah adat secara total dari jatuh ke tangan orang luar suku yang berkemungkinan orang bukan Melayu. Ketiga, pengenalan Kanun Tanah Negeri-negeri Melayu Bersekutu (*FMS Land Code*) 1926 menggantikan Land Enactment juga perlukan pindaan ke atas Enakmen Tanah Adat 1909. Di bawah Kanun Tanah ini Sistem *Torrens* digunapakai ke atas pemilikan tanah dalam Daftar Mukim yang meliputi juga tanah adat. Perlindungan ke atas tanah adat hanya ke atas tanah yang mempunyai pengendorsan 'Customary land' dalam Daftar Mukim. Tanah pusaka yang tidak mempunyai tanda customary land tidak tertakluk kepada peraturan adat sedangkan ia bertentangan dengan peraturan adat yang sebenar (Azwan et al,n.a). Oleh itu mekanisme bagi perlindungan tanah pegangan masyarakat adat perlu disesuaikan dengan perjalanan Sistem *Torrens* dan perlu dipinda selari dengan peruntukan Kanun Tanah Negara. Dengan pindaan ini tanah yang berdaftar 'customary land' dalam Daftar Mukim adalah tertakluk kepada hukum adat. Enakmen 1926 yang mengandungi segala pindaan termasuk pindaan yang dilakukan kemudiannya kekal berkuatkuasa dan kini disebut Enakmen Tanah Adat Bab 215 (*Customary Tenure Enactment, Cap 215*) (Nadzan et al, 2010). Enakmen ini dikuatkuasakan ke atas pentadbiran tanah adat hinggalah ke hari ini. Enakmen ini digunapakai untuk mentadbir tanah-tanah adat di Daerah Kuala Pilah, Jempol, Jelebu, Rembau, Tampin dan Daerah Kecil Gemas. Dari segi pentadbiran adat ia meliputi wilayah Adat Luak Tanah mengandungi (Luak Ulu Muar, Luak Jempol, Luak Terachi, Luak Inas dan Luak Gunung Pasir). Luak Jelebu, Luak Rembau, Wilayah Adat Tengku Besar Tampin, Luak Gemenchah dan Wilayah Adat Penghulu Pusaka Air Kuning. Enakmen ini tidak terpakai bagi daerah Seremban dan Port Dickson kerana kedua-dua daerah tersebut tidak mempunyai tanah adat (Lembaga Muzium negeri Sembilan,2009). Kandungan peruntukan Enakmen Bab 215 ini adalah lebih terperinci dan lebih jelas berbanding dengan enakmen terdahulu. Contohnya mengenakan larangan menyeluruh dalam apa jua bentuk transaksi dengan orang luar sama ada Melayu atau bukan Melayu.⁶ Seksyen 4 memberi kuasa kepada Pemungut membuat pengendorsan dalam dua keadaan sama ada melalui siasatan atas inisiatif sendiri, atau atas permintaan mana-mana pihak yang berkepentingan, setelah beliau berpuas hati bahawa tanah berkaitan 'telah diduduki dan tertakluk kepada adat' serta terdaftar di bawah nama anggota perempuan suku berkaitan. Pemungut juga boleh membuat pengendorsan 'tanah adat' ke atas tanah yang diberi milik oleh kerajaan kepada seorang perempuan anggota suku dengan izin dan persetujuan tuan tanah dan penerimanya. Dalam hal ini tanah carian boleh menjadi tertakluk kepada Enakmen bab 215 atas permohonan tuan tanah yang terdaftar (Nadzan et al,2010).

⁶ S.7(i) memperuntukkan 'No customary land or any interest therein shall be transferred or leased to any person other than a female member of one of the tribes included in Schedule B.'

Enakmen Pemegangan Adat (Tanah Lingkungan) Tahun 1960

Enakmen Pemegangan Adat (Tanah Lingkungan) Tahun 1960 digunakan untuk mentadbirkan tanah-tanah adat lingkungan di daerah Kuala Pilah sahaja, atau dari segi pentadbiran adat ia meliputi Luak Ulu Muar, Luak Gunung Pasir dan sebahagian daripada Luak Jempol. Adat Lingkungan ialah adat yang diamalkan oleh masyarakat bagi keturunan anggota adat perpatih yang pernah menjadi 'tempat semenda' dan atau keturunan bagi hamba sahaya yang pernah berkhidmat dengan Yang di Pertuan Besar Negeri Sembilan. Yang di Pertuan Besar Negeri Sembilan (Yamtuan) berasal dari Pagar Ruyung, Laras, Kota Pilang, Sumatera Barat dan mengamalkan 'Adat Ketemenggungan'. Oleh itu Adat Lingkungan adalah hasil daripada interaksi antara Adat Perpatih dan Adat Temenggung (Lembaga Muzium Negeri Sembilan, 2009). Suku-suku yang termasuk di dalam masyarakat Adat Lingkungan ialah suku-suku Lingkungn Istana, Air Kaki Pada Yamtuan, dan mereka terdiri daripada suku-suku Batu Hampar Air kaki Yang Jernih, Tanah datar Lingkungan Yamtuan termasuk Tanah Datar Kampung Pauh, Gunung Pasir, Anak Aceh Lingkungan Yamtuan, Seri Lemak Pahang Lingkungan Yamtuan (Dato' Andatar), Seri Lemak Minangkabau Lingkungan Yamtuan (Dato' Andatar), Tiga batu Lingkungan Yamtuan. Suku-suku Lingkungan yang lain adalah Seri Lemak Pahang Kampung Senaling (Dato' Andika), Seri Lemak Pahang Kampung Peraku (Dato' Sutan Bentara), Batu Hampar Empat Puluh Kampung Pelangai (Dato' raja Panglima), Tanah Datar Kampung Gunung Pasir (Dato' Johan), Batu Hampar kampung Telapak (Dato' Maharaja), Batu Hampar Kampung Tengah (Dato' Membesar).⁷ Peruntukan untuk mencatat perkataan 'tanah adat' dalam hak milik tanah boleh dibuat mengikut peruntukan di bawah S.4(i) Enakmen Bab 215 dan S.4(i) Enakmen Tanah Lingkungan 1960. Pentadbir Tanah diberi kuasa untuk mencatatkan perkataan 'tanah adat' dan 'tanah adat lingkungan' dalam mana-mana tanah pusaka di bawah daftar mukim (tanah yang didaftarkan di bawah hak milik Pejabat Tanah) melalui undang-undang tanah yang dahulu, sekiranya pemilik tanah-tanah tersebut adalah perempuan dan mereka terdiri daripada anggota masyarakat adat. Mengikut peruntukan di bawah S.4 (ii) Enakmen Bab 215 tanah-tanah di bawah daftar mukim yang diberi milik kepada orang perempuan dalam masyarakat adat boleh dipohon supaya hak miliknya dicatat dengan perkataan 'tanah adat'. Mengikut peruntukan di bawah s.24 (a,b,c) Akta Harta Pusakan Kecil (pembahagian) 1955, tanah-tanah di bawah daftar mukim yang terdiri daripada tanah pusaka turun-temurun, tanah pembawaan (harta pembawaan), tanah dapatan (harta dapatan), tanah atau harta carian bujang, tanah atau harta carian laki bini boleh dicatat perkataan 'tanah adat' selepas pembahagian harta-harta berkenaan sekiranya waris-waris bersetuju harta-harta berkenaan hendak ditadbirkan mengikut adat.

Kesan pelaksanaan Enakmen Tanah Adat (Customary Tenure Enactment) kepada masyarakat adat

Menurut Azwan Syah Idris, Nordin Hussin dan Ishak Yussuf⁸, Enakmen ini telah menyebabkan dua kesan utama dalam institusi adat masyarakat Adat Perpatih iaitu pertama Undang-undang Kolonial British bertambah kukuh dan menyebabkan bebanan cukai dan kedua kelonggaran pegangan anggota adat terhadap Adat Perpatih. Bagi kesan yang pertama, Enakmen ini telah memberi impak positif kepada pemerintah British dalam menguruskan tanah adat. Ini adalah kerana Enakmen ini lebih bersifat sistematik berbanding undang-undang Adat Perpatih sedia ada. Selain itu, pihak British telah menemui kaedah yang sesuai dalam menentukan kadar cukai dalam kalangan orang melayu seterusnya dapat menyelesaikan permasalahan berkaitan cukai yang selama ini amat membimbangkan pihak British.-undang kolonial.

Dari sudut yang lain, kepentingan tanah adat sebagai pemilikan tetap anggota suku mulai longgar dan tidak penting bagi anggotanya setelah bertembung dengan undang-undang kolonial. Pemerintah British telah mulai mendatangkan perubahan dari segi pemikiran masyarakat adat dalam hak milik tanah adat dengan cara mengubah konsep pemilikan tanah adat secara hak milik suku kepada lebih berbentuk

⁷ Gelaran dalam kurungan selepas nama suku-suku di atas, adalah merupakan Ketua Adat yang mewakili mereka dalam hal-hal yang berkaitan dengan tanah adat.

⁸ Pelaksanaan *Customary Tenure Enactment (CTE)* Zaman Kolonial dan Kesannya ke atas pentadbiran Tanah Adat di Negeri Sembilan (1921-1940) ms 83.

individu. Selain itu, jika dinilai daripada semangat sesama suku yang diamalkan oleh masyarakat Adat Perpatih, pemilikan tanah secara bersama dan diusahakan bersama dipercayai mulai hilang kerana terdapatnya sistem geran yang lebih ke arah berkepentingan individu. Hal ini bertentangan dengan nilai perpaduan yang diasaskan dalam norma kehidupan masyarakat adat iaitu hukum adat diwujudkan adalah bertujuan untuk mengekalkan keharmonian.

Penutup

Secara dasarnya, adat perpatih merupakan satu amalan masyarakat yang berteraskan kepada peraturan hidup bermasyarakat yang merangkumi pelbagai aspek seperti politik, ekonomi, undang-undang dan organisasi. Amalan adat perpatih dimaktubkan melalui perbilangan yang utuh maknanya yang menjadi nadi kepada pelaksanaan Adat Perpatih. Sebagai contoh perbilangan '*biar mati anak, jangan mati adat*' telah meletakkan prinsip keadilan sebagai asas undang-undang yang tidak dibatasi oleh hubungan persaudaraan dan martabat kedudukan ataupun kepentingan peribadi. Perbilangan adat ini merupakan satu peraturan yang sangat bertepatan dengan prinsip undang-undang dan keadilan, sama seperti kehendak undang-undang biasa. Terdapat akta dan enakmen yang boleh dirujuk apabila berhadapan dengan isu-isu perundangan yang tersebut seperti Kanun Tanah Negara, Akta Pengambilan Tanah, Enakmen Tanah Rezab Melayu, Enakmen Pemegangan Tanah 1926, Enakmen Pemegangan Adat (Tanah Lengkongan) 1960. Justeru, dalam menggariskan pemahaman kepada awam terhadap perundangan tanah adat sedia ada terdapat beberapa isu dan perkara-perkara penting yang telah dikenal pasti. Contohnya seperti signifikan catitan perkataan "Customary Land" dalam hak milik dan kepentingan yang telah mengundang kepada pelbagai reaksi dan respon sama ada hak milik tanah tersebut adalah tertakluk kepada peraturan dan pegangan adat atau tidak. Selain itu, pengenalan *Torrens System* ke atas tanah adat juga dilihat menghilangkan signifikan tanah adat sebagai harta perkongsian sesama suku dan bukan hak milik bagi individu tertentu. Sistem ini juga mengundang kekeliruan apabila hak milik tersebut didaftarkan atas nama individu tertentu, yang pada hakikatnya individu tersebut hanya merupakan pemegang amanah. Sedangkan selaku pemegang amanah individu ini tidak boleh sewenang-wenangnya membuat sebarang urusan pindah milik kepada pihak ketiga kerana perkara ini bercanggah dengan pegangan dan peraturan adat. Oleh yang demikian, perlulah difahami bahawa pengiktirafan pegangan adat itu sendiri adalah jelas tertera pemakaiannya dalam undang-undang tertinggi di Malaysia iaitu Perlembagaan Persekutuan dan juga negeri. Justeru, masyarakat yang berpegang dengan adat perlulah memahami bahawa adat tersebut dilindungi oleh undang-undang dan kesedaran haruslah tinggi dalam mempertahankan adat tersebut daripada terus hilang ditelan zaman.

Rujukan

- A.Samad Idris et al. 1994. *Negeri Sembilan: Gemuk Dipupuk, Segar Bersiram Adat Merentas Zaman*. Jawatankuasa Penyelidikan Budaya Negeri Sembilan dengan kerjasama Kerajaan Negeri Sembilan Darul Khusus.
- Agus Salim & Zulkifli Abu. 2003. *Dokumentasi Hari Puisi Nasional Ke-14*, Seremban: KOPPEN.
- Azima Abdul Manaf, "Masalah dan Cabaran Tanah Adat Minang di dunia Melayu Malaysia dan Indonesia" (2009) *Malaysian Journal of Society and Space* vol 5, 69-78.
- Azwan Syah Idris, Nordin hussin dan Ishak Yussof, Pelaksanaan Customary Tenure Enactment (CTE) Zaman Kolonial dan Kesannya ke atas pentadbiran Tanah Adat di Negeri Sembilan (1921-1940) ms 74
- David S.Y Wong. (1975). *Tenure and Land Dealings in the Malay States*. Singapore: Singapore University Press. pp 495-496.
- Dato' Komo Haji Duaji (penyusun) *Jejak Adat Perpatih Luak Jempol*, (2009), Lembaga Muzium negeri Sembilan, ms 171.
- Hajah Makiah Tussaripah Hj Jamil dan Jamaliah Mohd Taib, "Kajian Adat Perpatih di Negeri Sembilan: Satu Tinjauan Menurut Perspektif Islam" dalam Norarfan Zainal (eds) (et.al) *Prosiding Membongkar Rahsia Pendidikan Islam*, KUPU, Seri Begawan dan UiTM, 2012 (p.619-624).

- Hooker, M.B. 1972a. *Adat laws in Malaya, Land Tenure, Traditional Government and Religion*. Oxford:OUP.
- Midawati dan Amriah Buang "Wanita Perpatih dan Keusahawanan di Negeri Sembilan: Suatu tinjauan Geografi Sejarah." (2015) *Geografia Online, Malaysia Journal of Society and Space*, Vol.11 issue 2 (128-139).
- Nadzan Haron, Tanpa Tahun. "Isu Tanah Dalam Adat Perpatih dan Cadangan Penyelesaiannya", Lembaga Muzium Negeri Sembilan. *Adat Perpatih: Keunggulan Meretas Zaman, Himpunan aspek-aspek Adat Perpatih diuca pakai*. Siri I. -p.4
- Nadzan Haron, Jemal Zainal Kasim, Khalid Bonget, (2010) *Tanah Adat: Pemangkin Adat Perpatih Negeri Sembilan Kini*, 16.
- , *Pemilikan dan Pentadbiran Tanah Adat 1800-1960 (Negeri Sembilan : Jawatankuasa Penyelidikan Budaya Muzium Negeri Sembilan, 1997)* ms 47. Taylor, E.N. 1948. *Inheritance in Negeri Sembilan*. JMBRAS 21 (Part 2): 41-129.
- ."Perlaksanaan Peraturan Adat dalam Sistem Pentadbiran Tanah di Negeri Sembilan." *JEBAT 20 (1992) 43-55*, p.44.
- Nordin Selat. 1976. *Sistem Sosial Adat Perpatih*. Kuala Lumpur: Utusan Publications & Distributors Sdn Bhd. Ms 109, Wong, D.S.Y. 1975. *Tenure and land dealings in the Malay States*. Singapore: Singapore Press. 473.
- Norhalim Hj Ibrahim "Peranan dan Kedudukan Wanita Adat Perpatih, Kertas Kerja yang dibentangkan dalam Pesta Persukuan Adat Perpatih dan Makanan Tradisional Negeri Sembilan Darul Khusus anjuran bersama Lembaga Muzium Negeri Sembilan dan UKM yang diadakan di Kampus UKM Bangi pada 19 Disember 2005.
- Perkara 160: "Undang-undang" termasuklah undang-undang bertulis, common law setakat yang berkuat kuasa di dalam Persekutuan atau mana-mana bahagiannya, dan apa-apa adat atau kelaziman yang mempunyai kuat kuasa undang-undang di dalam Persekutuan atau mana-mana bahagiannya;
- Siti Sarah Nadiyah Aziz, "Santun Adat Pertunangan dalam Masyarakat Melayu" dalam *Amalan Kearifan Tempatan dalam Masyarakat Melayu/Nusantara*, A.Moghni Salbani (eds. Et.al) USM 2014
- Sulaiman Kadimi, *Pemahaman dan Pengamalan Tanah Adat di Negeri Sembilan*, Kolokium Tanah Adat Negeri Sembilan Anjuran Kursi Syariah dan Undang-undang pada 16 Jun 2015, Fakulti Syariah dan Undang-undang, USIM.
- Taylor, E.N. 1948. *Inheritance in Negeri Sembilan*. JMBRAS 21 (Part 2): 41-129.
- FMSLR 1937, 89.
- Carian PRPM DBP Malaysia Pusat Rujukan Persuratan Melayu, diakses pada 27 Ogos 2015, <http://prpm.dbp.gov.my/Search.aspx?k=adat>.
<http://www.kptg.gov.my/?q=content/enakmen-rizab-melayu> diakses pada 27 Ogos 2015.
- Akta dan Enakmen**
- Enakmen Tanah Adat (Customary Tenure Enactment) 1909
 - Enakmen Rizab Melayu (Malay Reservation Enactment)
 - Enakmen Pemegangan Adat (Tanah Lingkungan) Tahun 1960
 - Enakmen Tanah Adat Bab 215 (Customary Tenure Enactment Cap 215)
 - Ordinan (Penyelesaian) Harta Pusaka Kecil (The Small Estates (Distribution) Ordinance 1955
- No.34)
- Perlembagaan Persekutuan dan Negeri (Federal Constitution and State Constitution)
- Kes-Kes**
- FMSLR 1933-34, 304.
 - FMSLR 1939, 73.
 - FMSLR 1941 18
 - (1948-49) MLJ Supp. 13